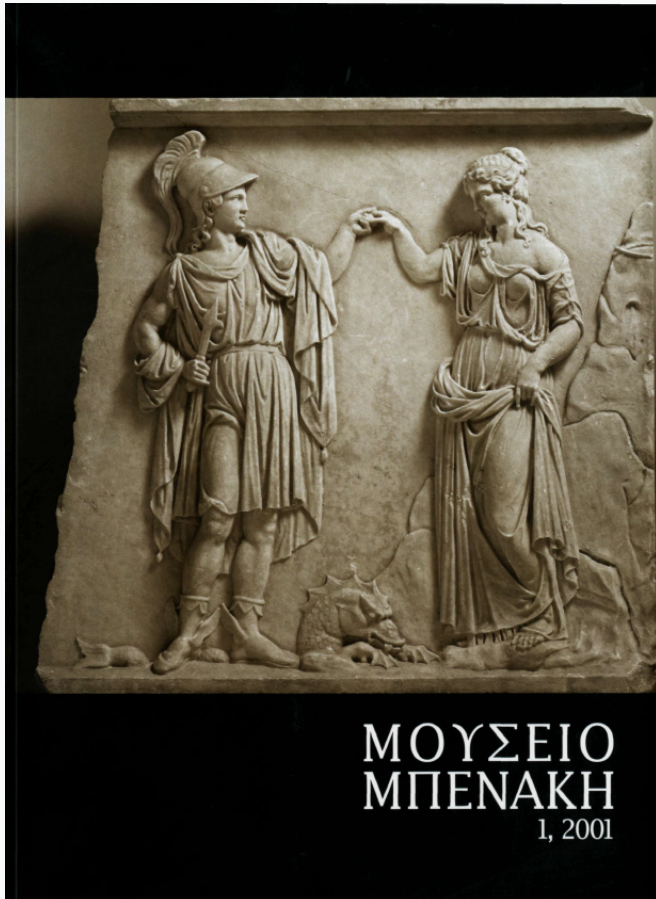

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 1 (2001)

Μια αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Συμβολή στη μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας

Πάυλος Χρυσοστόμου

doi: [10.12681/benaki.18318](https://doi.org/10.12681/benaki.18318)

Copyright © 2018, Πάυλος Χρυσοστόμου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χρυσοστόμου Π. (2018). Μια αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Συμβολή στη μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας. *Μουσείο Μπενάκη*, 1, 11–20. <https://doi.org/10.12681/benaki.18318>

Μια αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Συμβολή στη μελέτη της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας ή Φεραίας

Η ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΘΕΑ ΕΝΝΟΔΙΑ ή Φεραία και οι θεοί που σχετίστηκαν με αυτήν έχουν ήδη αποτελέσει τα τελευταία χρόνια αντικείμενο ειδικών μελετών.¹ Η θεότητα αυτή ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στους Θεσσαλούς και στους Μακεδόνες, γειτονικούς λαούς του αρχαίου ελληνικού κόσμου που είχαν κοινά ονόματα, λατρείες και γιορτές, ήθη και έθιμα.² Δύο νέες επιγραφικές μαρτυρίες, που αναφέρονται στην ιδιόμορφη αυτή θεότητα μας έγιναν πρόσφατα γνωστές.³ Πρόκειται για τη μαρμαρίνη στήλη των υστεροελληνιστικών χρόνων από τις Φερές, που αφιέρωσε στη θεά η Υβριννώ Σουσιβίου,⁴ και τη μαρμαρίνη αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα του Μουσείου Μπενάκη, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.⁵

Η στήλη 30705 είναι φιλοτεχνημένη σε λευκόφαιο μάρμαρο με κομμούς. Έχει συνολικό ύψος 0,37 μ. και μέγιστο πλάτος 0,28 μ. Το πάχος του κορμού είναι 0,09 μ. και της επίστεψης 0,10 μ. Το κάτω μέρος λείπει. Στις γωνίες της επίστεψης και του κορμού φέρει αποκρούσεις (εικ. 1). Μικρότερες αποκρούσεις και αποξέσεις παρατηρούνται στην επιφάνεια της πρόσοψης. Η πίσω όψη της είναι δουλεμένη αδρά με σφύρα και βελόνι. Οι κρόταφοι του κορμού της είναι λοξοί –δεδομένο που πιστοποιεί ότι το κομμάτι του μαρμάρου από το οποίο έγινε η στήλη προερχόταν από επιφανειακό στρώμα.

Η στήλη επιστέφεται με κανόνα ύψους 0,08 μ., που αποδίδεται και στους κροτάφους της. Στο πάνω μέρος της επίστεψης είναι χαραγμένη η επιγραφή ΕΝΝΟΔΙΑ με γράμματα ύψους 2,3-3 εκ. Στο ανώ-

τερο τμήμα του κορμού της είναι χαραγμένη η επιγραφή ΚΟΡΟΥΤΑΡΡΑ με γράμματα ύψους 2-3,5 εκ.

Σχόλια

Λόγω του μικρού μεγέθους της στήλης, αλλά και του μικρού ύψους της επίστεψής της η αναθηματική επιγραφή χαραχτηκε στην επίστεψη και στο πάνω μέρος του κορμού της. Τα γράμματα και στις δύο περιπτώσεις είναι ανισομεγέθη, χαραγμένα ελεύθερα, χωρίς οδηγό και στοίχιση –επομένως είναι σύγχρονα. Η χάραξη είναι αβαθής, ακανόνιστη, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Ακόμα και τα όμοια γράμματα δεν χαραζονται με τον ίδιο τρόπο ή δεν έχουν το ίδιο μέγεθος. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος απόδοσης του άλφα με τη δεξιά κεραία του να προεξέχει λοξά προς τα πάνω, καθώς και του ρω. Το έψιλον παρουσιάζει κοντύτερη τη μεσαία κεραία, τύπος που εμφανίζεται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Το όμικρον είναι λίγο μικρότερο από τα υπόλοιπα γράμματα, το άλφα έχει την οριζόντια κεραία πιο κάτω από το μέσο του ύψους του, το ύψιλον έχει ευθείες τις λοξές του κεραίες, το κάπα έχει ανοικτές και μακριές της λοξές κεραίες του, ενώ το νι έχει τη δεξιά κεραία του αρκετά μικρότερη. Από το σχήμα και το μέγεθος των γραμμάτων η επιγραφή χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Η στήλη είναι πιθανότατα θεσσαλικής προέλευσης. Σε αυτό συνηγορούν το θεσσαλικό μάρμαρο, η συναντόμενη στις θεσσαλικές αναθηματικές στήλες μορφή της στήλης, η διαλεκτική θεσσαλική γραφή και η ομοιότητα του τύπου της επιγραφής και των

Εικ. 1. Η αναθηματική στήλη στην Εννοδία Κορουτάρρα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 30705 (φωτ.: Κ. Μανώλης).

γραμμάτων της με άλλες θεσσαλικές αναθηματικές επιγραφές, όπως για παράδειγμα με αυτήν στην Εννοδία Πατρῶα από τις Παγασές (εικ. 2).⁶

Η επιγραφή δεν αναφέρει το όνομα του αναθέτη ή της αναθέτριας, καθώς και το λόγο της ανάθεσης, φαινόμενο συχνό στη Θεσσαλία. Στο μέσο της προσωνυμίας υπάρχουν οριζόντιες αποξέσεις και άλλες φθορές, που δυσκολεύουν την ανάγνωση. Τα πρώτα τέσσερα γράμματα (Κ, Ο, Ρ, Ο), όπως και τα τέσσερα τελευταία (Α, Ρ, Ρ, Α) είναι βέβαια. Τα δύο ενδιάμεσα γράμματα (Υ και Τ), αν και έχουν υποστεί φθορές, είναι ακόμα ευδιάκριτα. Επομένως, πρόκειται για το επίθετο Κορουτάρρα. Το όνομα και η προσωνυμία της θεάς είναι γραμμένα σε διαλεκτική γραφή, γι' αυτό και απουσιάζει το προσγεγραμμένο γιώτα της δοτικής.

Η προσωνυμία Κορουτάρρα (διαλεκτικά, αντί

Κορωτάρρα) συναντάται για πρώτη φορά στη λατρεία της Εννοδίας. Προέρχεται από τα ουσιαστικά *κόρος* και *ταρσός-ταρρός* (<ταρσώω-ταρρώω).⁷ Στους ταρσούς οφείλεται η όρθια στάση και το βάδισμα. Είναι επομένως η θεά που βοηθά τα παιδιά να ορθοποδήσουν, να σταθούν δηλαδή στα πόδια τους και να περπατήσουν. Η Εννοδία Κορουτάρρα είναι θεά παράλληλη με την Άρτεμη Θροσία (που «*ὀρθοῖ εἰς σωτηρίαν*» ή «*ὀρθοῖ τοὺς γεννωμένους*»),⁸ την Άρτεμη Σκιάτιδα στις Φερές⁹ ή την Άρτεμη Παγασίτιδα στη Δημητριάδα.¹⁰ Άλλωστε, η Άρτεμη ως φύλακας και προστάτιδα των παιδιών αποκαλείται Κουροτρόφος, Κορυθαλία, Κουρεώτις, Παιδοτρόφος, Φειλομείραξ και Πατρῶα,¹¹ ενώ παρόμοια λειτουργία έχει και η Εκάτη.¹²

Πρόκειται για την υπόσταση της Εννοδίας ως κουροτρόφου, στοργικής, αποτροπαϊκής και προστάτιδας των παιδιών, η οποία διαπιστώνεται και από άλλες προσωνυμίες της (όπως Αστική, Στοργική Πατρῶα, Σταθμία και Αλεξεατίδα¹³) και κυρίως από την προσωνυμία Κόριλλος (από το ουσιαστικό *κόριλλα*, υποκοριστικό της κόρης), που μαρτυρείται στις ίδιες τις Φερές.¹⁴ Η σημαντική αυτή υπόσταση της θεάς φαίνεται να σχετίζεται με την παιδική ηλικία και την ανατροφή της. Σύμφωνα με αρχαίες μαρτυρίες¹⁵ η θεά (κόρη της Φεραίας του Αιόλου και του Διός) μετά τη γέννησή της ρίχτηκε από την ανύπαντρη μητέρα της σε τρίστρατο για να πεθάνει, αλλά εκεί τη βρήκαν βουκόλοι του Φέρητος και την ανέθρεψαν.

Η Εννοδία Στοργική Πατρῶα ήταν γνωστή στους λατρευτές της τουλάχιστον τρεις γενιές –γεγονός που δείχνει ότι είχε μεταφερθεί στη Λάρισα ήδη κατά τα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Η θερμή αγάπη των γονέων προς τα παιδιά τους, ο άωρος θάνατος των οποίων προκαλεί θρήνο και βαρύ πένθος, προφανώς σχετίζεται με την Εννοδία ως θεά της ζωής, αλλά και του θανάτου. Η δυσεξιλέωτη θεά του θανάτου και των τιμών προς τους νεκρούς, μετά από ειδικές ιεροπραξίες γινόταν μειλίχια, ευμενής και ευήκοος.¹⁶ Έτσι η θεά γινόταν παρήγορη, συμφιλιώνοντας τους ανθρώπους με την ιδέα του θανάτου. Παραστεκόταν στους ανθρώπους, και ειδικότερα στα παιδιά, σε κάθε κίνδυνο και αρρώστια. Επιπλέον, αναλάμβανε την προστασία τους στον Κάτω Κόσμο μετά τον πρόωρο θάνατό τους, και επέπτευε τις καθιερωμένες νόμιμες τιμές, που έπρεπε να αποδίδουν οι οικείοι τους.

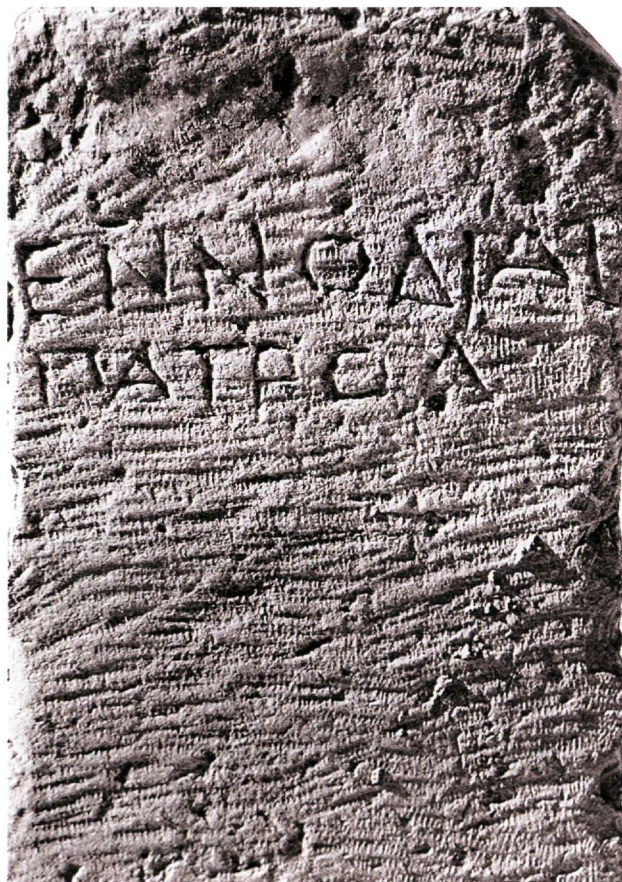
Είναι γνωστό πόσο οδυνηρός είναι ο θάνατος νέων

ανθρώπων και πώς το θέμα της επιδρομής του άωρου θανάτου συγκινεί ιδιαίτερα. Στην ίδια θεματολογική ενότητα περιλαμβάνεται ο θάνατος των κοριτσιών πριν από το γάμο με την πρόωρη στέρωση της ζωής και της χαράς του γάμου, που εκφράζεται θαυμάσια σε πολλά επιτύμβια επιγράμματα, αλλά και στην τραγωδία. Επίσης, κατά την αρχαιότητα, λόγω του μεγάλου ποσοστού θνησιμότητας των επιτόκων γυναικών και των νεογνών, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη η πίστη ότι οι χθόνιες δυνάμεις έπρεπε να εξευμενιστούν με προσφορές και ειδικές τελετές. Επικρατούσε δηλαδή η αντίληψη ότι η θεά βρισκόταν στο πλευρό της οικογένειας σε κάθε πρόβλημα, και στο τέλος της ζωής ήταν συνοδός και προστάτιδά τους.

Η πολύπλευρη δράση της Εννοδίας φαίνεται και από ορισμένα λατρευτικά της επίθετα. Η Εννοδία Αστική¹⁷ λατρευόταν στην πόλη της Λάρισας και έξω από αυτήν –θα μπορούσε να θεωρηθεί έτσι προστάτιδα του αστικού βίου και της πόλης. Η Εννοδία Μυκαϊκή (αρχές 2ου αι. π.Χ.),¹⁸ η θεά που μυκάται ή προκαλεί μκηθμό, σχετίζεται με τον Ποσειδώνα και τους σεισμούς. Η συλλατρεία της με τον Ποσειδώνα, που τεκμαίρεται και από άλλου, μαρτυρείται επιγραφικά σε ιωνικό ναΐσκο των μέσων του 2ου αι. π.Χ.¹⁹ Η Εννοδία Σταθμία²⁰ (τέλος 3ου-α' μισό 2ου αι. π.Χ.) είναι η θεά που λατρευόταν στα πρόθυρα και στα πρόπυλα, όπως η Εννοδία Αλεξατίδα.²¹

Οι αναθηματικές ή άλλες επιγραφές που αναφέρονται στη λατρεία της Εννοδίας –όπου εμφανίζεται με έξι προσωνυμίες, όπως και δύο μαρμάρινες ανάγλυφες αναθηματικές στήλες του 4ου αι. π.Χ.–²² φανερώνουν ότι λατρευόταν σε περισσότερα από ένα ιερά της Λάρισας. Η θεά στη Φάλαννα²³ αναφέρεται ως Εννοδία Φεραία (3ος αι. π.Χ.), φέρει δηλαδή τη γνωστή στο πανελλήνιο εθνική της προσωνυμία. Αλλά το μαρτυρημένο επίθετο Ιλιάς της θεάς στην Άζωρο προέρχεται από το τοπωνύμιο *Ίλιον* της πόλης, όπου υπήρχε το ιερό της.²⁴

Η Εννοδία εκτός Θεσσαλίας είναι γνωστή μόνο με το επίθετο Οσία. Αυτή η σημαντική υπόστασή της μαρτυρείται επιγραφικά σε μαρμάρινη πλάκα του β' τέταρτου του 3ου αι. π.Χ., που ήταν εντοιχισμένη σε θυμέλη ιερού της θεάς στη Βέροια, αφιερωμένη από την ιερεία της Κυννάνα Επιγένους μετά τη θητεία της.²⁵ Η ερμηνεία του λατρευτικού αυτού επιθέτου δείχνει ότι η Εννοδία ήταν αναμφισβήτητα για τους

Εικ. 2. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη στην Εννοδία Πατρώα από τις Παγασές (φωτ.: συγγραφέα).

Θεσσαλούς και τους Μακεδόνες η κύρια θεά των καθαρμών από τα μιάσματα, η οποία επόπτευε και τις νόμιμες τιμές προς τους νεκρούς. Επιπλέον, η λειτουργία αυτή συμπεραίνεται, τόσο από τις ιδιαίτερες σχέσεις της με τον Πλούτωνα (Σοφοκλής, *Αντιγόνη* 1199-1204), το Δία Μειλίχιο-Θαύλιο (=Φόνιο) και τον Απόλλωνα Φοίβο-Ξάνθο (=Πύθιο), όσο και από το ιερό της ζώο, το σκυλί, που θυσιαζόταν στους καθαρμούς.²⁶ Είναι γνωστό ότι στη λαϊκή θρησκευτική ζωή, στις πόλεις και στην ύπαιθρο, οι περιοδικοί καθαρμοί κατείχαν ξεχωριστή θέση, καθώς διατηρούσαν τους ανθρώπους αγνούς και επομένως θεάρεστους. Χωρίς τους καθαρμούς οι άνθρωποι παρέμεναν εναγείς, και καμία κοινωνική ομάδα δεν τους δεχόταν στους κόλπους της.²⁷

Με βάση τα έως τώρα επιγραφικά δεδομένα, η Εννοδία διαθέτει πολλές εξειδικευμένες λειτουργίες, όπως

Εικ. 3. Τμήμα μαρμάρινης στήλης με κατάλογο αναθημάτων από το μεγάλο ιερό των Φερών. Το όνομα της θεάς αναφέρεται στους στίχους 9 και 10 (φωτ.: B. Helly).

αποδεικνύεται από τις 11 γνωστές προσωονυμίες της. Στις πρωταρχικές λειτουργίες της η Εννοδία ήταν μια φοβερή θεά του θανάτου και των δρόμων. Αν και βασικά παραμένει μια θεά του Κάτω Κόσμου, του θανάτου, των δρόμων, ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. μεταμορφώνεται ποιοτικά σε επίσημη και λαϊκή θεά των θεσσαλικών πόλεων, οι δυνάμεις της οποίας κάλυπταν μεγάλο φάσμα των ανθρώπινων αναγκών. Η πανάρχαια τοπική δέσποινα γίνεται πατροπαράδοτη, και η λατρεία της διαδίδεται εκτός Φερών και Θεσσαλίας πριν από τα κλασικά χρόνια, αφού είναι γνωστή στη Λάρισα και στην Αθήνα πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Βασικοί λόγοι για την ευρεία διάδοση της λατρείας της ήταν το πλούσιο περιεχόμενο και οι λειτουργίες της, η στενή σχέση της με τη ζωή, το θάνατο, τους καθαρμούς, τους δρόμους, τα τρίστρατα, τα πρόπυλα και τις εισόδους, καθώς και τις γυναίκες, τα παιδιά και τις παρθένους, η καίρια γεωγραφική θέση του κέντρου της λατρείας της, η μεγάλη δύναμη των Φερών (ήδη από τα γεωμετρικά και τα αρχαϊκά χρόνια) καθώς και τα πανελληνίως γνωστά πανηγύρια

στο μεγάλο ιερό της θεάς –όπως αποδεικνύουν τα πολυάριθμα, ποικίλα και πλούσια αναθήματα που σχετίζονταν όχι μόνο με τη δική της λατρεία, αλλά και με τους συλλατρευόμενους θεούς, τον Απόλλωνα Πύθιο-Φοίβο-Ξάνθο και το Δία Θαύλιο-Άφριο.²⁸

Χαρακτηριστικές ιδιότητες-λειτουργίες της Εννοδίας αναγνωρίζονται επίσης από τη μελέτη των γραμματειακών πηγών. Η Εννοδία σχετίζεται στενά με τον Πλούτωνα. Στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή (29-30, 205-06, 257-58, 697-98, 1016-18, 1081-83, 1197-1204)²⁹ η «*Εννοδία θεός*» και ο Πλούτωνας είναι οργισμένοι γιατί ο Κρέοντας έδωσε διαταγή να κρατήσουν άθαφτο και να πετάξουν γυμνό το σώμα του Πολυνείκη στο δρόμο, έρμαιο των σκυλιών και των αρπακτικών πτηνών, διατάρασσοντας την κοσμική τάξη με την περιφρόνηση των άγραφων νόμων. Οι θεοί αυτοί, για να δείξουν έλεος και να συγκρατήσουν την οργή τους, έπρεπε να κατευναστούν από τους Θηβαίους με ικεσίες και την απόδοση στο νεκρό των νόμιμων και καθιερωμένων από τα πανάρχαια χρόνια νεκρικών εθίμων και τιμών (1201-05). Κατά συνέπεια αυτοί οι δύο θεοί επέσπευαν τις τιμές που αποδίδονταν στους νεκρούς, και όταν αυτές παραμελούνταν, προκαλούσαν συμφορές στους παραβάτες.

Καθοριστικό ρόλο στην κατανόηση του ονόματος και του περιεχομένου της Εννοδίας κατέχει ο Ευριπίδης (*Ιων* 1048-57). Ο τραγικός ποιητής πιστοποιεί ότι πρόκειται για κόρη της Δήμητρας, η οποία δεν ταυτίζεται με την Κόρη-Περσεφόνη ή τη Βριμώ,³⁰ υπαινισσόμενος το όνομά της με το ουσιαστικό «*εφόδων*» και το ρήμα «*όδωσον*» («*όδω*»=κατευοδώνω). Πρόκειται δηλαδή για μια θεά των δρόμων και του θανάτου, αλλά και θεότητα των φαντασμάτων, όπως επιβεβαιώνεται και στην τραγωδία *Ελένη* (569-70) του ίδιου ποιητή, όπου η Εκάτη και η Εννοδία αναφέρονται ως θεότητες με δικαιοδοσία στα νεκροταφεία και στα φαντάσματα. Επομένως, η Εννοδία ήταν η ελληνική δαιμονική θεά της νύχτας και της μαγείας, καθώς η Θεσσαλία ήταν η κατεξοχήν περιοχή εξάσκησης αυτής της τέχνης.³¹

Τη σημαντικότερη όμως γραμματειακή πηγή για τη θεά όσον αφορά τη μαγεία αποτελεί η διήγηση του Πολύαινου (*Στρατηγήματα*, VIII, 43), που ανάγεται στα χρόνια του πρώτου ιωνικού αποικισμού (11ος-10ος αι. π.Χ.). Σε αυτήν αναφέρεται η ιστορία της ιέρειας της θεσσαλικής θεάς Εννοδίας, Χρυσάμης, η οποία με τη μαγική τελετουργία που επιτέλεσε πρω-

ταγωνίστησε στην κατάκτηση των Ερυθρών από τους Έλληνες. Η Εννοδία μέσω της ιερείας της, η οποία προερχόταν από το λατρευτικό κέντρο της θεάς, παρεμβαίνει ως «*ἐπαρωγός ἀέθλων*», όπως συνέβαινε με τους Φεραίους τυράννους και τους Μακεδόνες βασιλείς³² – με την ίδια λειτουργία απεικονίζεται και στο ανάγλυφο της Κρανώννας (εικ. 5),³³ όπου η θεά παριστάνεται όρθια, δαδοφόρος, δίπλα στη δαιμονική της σκύλα, ευλογώντας με το δεξί της χέρι το νικηφόρο σε ιππικό αγώνα άλογο του αναθέτη. Άλλες φιλολογικές πηγές δηλώνουν ότι η θεά ήταν κόρη της Φεραίας και του Διός (σχόλιο Τζέτζη στην *Αλεξάνδρα* 1180 του Λυκόφρονα και σχόλιο 35/36α στις *Φαρμακεύτριες* του Θεόκριτου) ή του Άδητου (Ησύχιος, λ. «*Αδμήτου κόρη*»), ότι ήταν μια διαφορετική θεσσαλική Εκάτη ή μια θεά παράλληλη με την Εκάτη (σχόλιο Τζέτζη στην *Αλεξάνδρα* 1180 του Λυκόφρονα και σχόλιο 35/36α στις *Φαρμακεύτριες* του Θεόκριτου· Ησύχιος, λ. «*Φεραία*»).

Από την έρευνα έχει υποστηριχτεί ότι η θεά λατρευόταν στις Φερές πριν από την άφιξη των Θεσσαλών στα τέλη του 12ου αι. π.Χ. και επομένως καταγόταν από μία αιολική «*πότνια*».³⁴ Ότι δηλαδή η θεά λατρευόταν από τους Αιολείς πριν από την άφιξη των Θεσσαλών, που τοποθετείται 60 χρόνια μετά την άλωση της Τροίας (Ηρόδοτος, VII, 176· Θουκυδίδης, I, 12). Αυτή η άποψη είναι πολύ πιθανή: α) αν αναλογιστούμε την ισχυρή τοπική λατρεία της, η οποία πιστοποιείται από τα αρχαιολογικά ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής, που βρέθηκαν στο μεγάλο ιερό της· β) γιατί οι σχετικοί μύθοι που αναφέρονται στη θεά, αλλά και ο μύθος της Άλκηστης, ανάγονται στα μυκηναϊκά χρόνια· γ) γιατί στα χρόνια του ιωνικού αποικισμού η Εννοδία αναφέρεται ως η εθνική θεά των Θεσσαλών (Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VIII, 43). Η τοπική αυτή θεότητα αγνοείται τόσο από τον Όμηρο, όσο και από τον Ησίοδο, ο οποίος όμως παρουσιάζει με θρησκευτικό ζήλο την Εκάτη³⁵ (*Θεογονία*, 411-52), θεά συγγενική και παράλληλη με την Εννοδία. Μπορεί να υποστηριχτεί, ότι κατά τα μυκηναϊκά χρόνια στον αρχικό πυρήνα της λατρείας της θεάς βρισκόταν η Άλκηστη, τοπική βασίλισσα του Κάτω Κόσμου και πάρεδρος του Άδητου, του κυρίαρχου του Άδη και των νεκρών. Η αναφορά του Ευριπίδη (*Άλκυστη*, 835-36, 995-1005) θα μπορούσε να θεωρηθεί καίρια για τη φύση και τη γένεση της

Εικ. 4. Μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη της φωσφόρου Εννοδίας με σκυλί από τη Λάρισα (φωτ.: συγγραφέα).

λατρείας της θεάς.³⁶ Η Άλκηστη θα δεχόταν λατρεία και θα γινόταν «*μάκαιρα δαίμων*», πάρεδρος της Κόρης-Περσεφόνης (744-46). Ο τάφος της Άλκηστης δίπλα στον «*οίμον*» ή «*κέλευθον*» που οδηγούσε στη Λάρισα, δεν θα ήταν όπως των άλλων νεκρών, αλλά αιώνιος βωμός της λατρείας της ως θεάς για τους ταξιδιώτες και τους εμπόρους.

Οι Φερές, το λατρευτικό κέντρο της Εννοδίας, ήταν η δεύτερη σε σημασία και μέγεθος πόλη της Θεσσαλίας, κτισμένη στο σταυροδρόμι που ένωνε τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα, αλλά και τη θεσσαλική

Εικ. 5. Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο από την Κραννώνα με τη φωσφόρο Εννοδία (φωτ.: A. Moustaka, *Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen* [Würzburg 1983]).

ενδοχώρα με τα λιμάνια του Παγασητικού κόλπου. Η πόλη, χάρη στη σπουδαία θέση της και κατέχοντας τα περάσματα, έλεγχε τις επικοινωνίες, τις μεταφορές και το εμπόριο –απολαμβάνοντας σημαντικά έσοδα και πολιτική δύναμη. Για την ευνοημένη από τη φύση θέση και τα πλεονεκτήματα που απέρρεαν από αυτήν, οι Φεραίοι θεώρησαν υπεύθυνη και φυσική ευεργέτιδά τους τη θεά των δρόμων, την Εννοδία, την οποία λάτρευσαν ιδιαίτερα. Πρόκειται για λατρευτικό επίθετο, που στη συνέχεια μεταβλήθηκε σε κύριο όνομα.

Στις φιλολογικές πηγές η θεά αναφέρεται ως *Εινοδία*, *Ένοδία*, *Ένοδία θεά-θεός* και *Ένοδία δαίμων*. Στις επιγραφές μαρτυρείται με τις γραφές *Έννοδία*, *Ένοδία θεά-θεός* και *Ένοδία δαίμων*. Μόνο σε μια επιγραφή παρατηρείται η διαλεκτική γραφή *Έννοδδία*. Πρόκειται για τμήμα στήλης με καταγραφή πολύτιμων αφιερωμάτων, που προέρχεται από το μεγάλο

ιερό της Εννοδίας στις Φερές³⁷ και η οποία παρουσιάζεται για πρώτη φορά εδώ (εικ. 3).

Η ετυμολογία του ονόματος της θεάς είναι διαφορετική για την ανίχνευση της γένεσης της λατρείας και την κατανόηση των αρχικών ιδιοτήτων που συγκέντρωνε η προσωπικότητά της. Από το σημείο που ιδρύθηκε το σημαντικότερο ιερό της –απ' όπου ξεκίνησε η λατρεία της– φανερώνονται ποιες ήταν οι αρχικές και κύριες ιδιότητες-λειτουργίες της. Το πανάρχαιο λίκνο της λατρείας της βρισκόταν εκτός των τειχών, δίπλα στο δρόμο που ξεκινούσε από τη βόρεια πύλη των Φερών και οδηγούσε στη Λάρισα. Το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι το ιερό της ιδρύθηκε μέσα σε πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο και στην αρχή του βόρειου νεκροταφείου της πόλης των ιστορικών χρόνων. Στο ιερό της θεάς ανοικοδομήθηκε μνημειακός, πόρινος, δωρικός, περίπτερος ναός στα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Γύρω στο 300 π.Χ. στην

ίδια θέση κτίστηκε παρόμοιος, αλλά μεγαλύτερος εκατόμπεδος ναός με 6x12 κίονες. Η λατρεία της θεάς στο ιερό επιβεβαιώνεται όχι μόνο από τα πολυάριθμα γυναικεία κοσμήματα και τα πήλινα γυναικεία ειδώλια, αλλά και τις επιγραφές. Ένα δεύτερο ιερό της Εννοδίας αποκαλύφθηκε στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης, ενώ ένα τρίτο υπήρχε στο βόρειο νεκροταφείο της, βόρεια από το κύριο. Επίσης, η θεά λατρευόταν στο λεγόμενο ιερό των «*Ἐξι Θεαινῶν*» στον ανατολικό λόφο της ακρόπολης, όπως συμπεραίνεται από τον αφιερωμένο στις έξι επίσημες θεές των Φερών μνημειακό μαρμάρινο βωμό.³⁸ Τα παραπάνω ιερά πιστοποιούν το σημαντικό ρόλο και την έκταση της λατρείας της στη θρησκευτική ζωή της πόλης.

Η θεά, που ήδη από τα γεωμετρικά χρόνια θα έφερε το ονοματοποιημένο λατρευτικό επίθετο Εννοδία, δεν ενσωματώθηκε στο πανελλήνιο θρησκευτικό σύστημα, και αναπτύχθηκε αυτόνομα σε άλλους θρησκευτικούς και ανθρώπινους κύκλους της περιφέρειας του αρχαίου ελληνικού κόσμου, σύμφωνα με τις ανάγκες των λατρευτών της, διατηρώντας καθαρότερη την εικόνα των αρχικών και βασικών ιδιοτήτων της. Η αυτόνομη ανάπτυξή της ήταν αρχικά δυνατή στο επίπεδο της πόλης-κράτους. Ο τόπος και ο χρόνος ήταν οι ουσιαστικοί παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση και στην καθιέρωση της λατρείας και της προσωπικότητάς της. Όταν η λατρεία της διαδόθηκε εκτός Φερών, διεισδύοντας αρχικά στην Πελαγονίδα και αργότερα στην υπόλοιπη Θεσσαλία, ονομαζόταν Εννοδία ή Εννοδία Φεραία, και πολύ γρήγορα έγινε η εθνική θεά των Θεσσαλών. Εκτός Θεσσαλίας ήταν γνωστή πριν από τα κλασικά χρόνια με τα ονόματα Εννοδία θεός ή Φεραία θεά. Ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. η θεά τιμάται με πολλές ιδιότητες. Στη διάδοση της λατρείας της επέδρασε προφανώς ευνοϊκά η αύξηση της στρατιωτικής, της πολιτικής και της οικονομικής δύναμης των Φερών κατά τα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Η παρουσία της λατρείας της συμπεραίνεται από διάφορα μνημεία ή ιερά σε πολλές πόλεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Συνολικά, έως σήμερα μαρτυρείται σε 37 επιγραφές, οι 26 από τις οποίες προέρχονται από τη Θεσσαλία και οι 10 από τη Μακεδονία.³⁹ Τέλος, η Εννοδία ήταν γνωστή στους Ωρεούς της Εύβοιας, αλλά και στην Αθήνα.⁴⁰

Στην τέχνη η θεά παριστάνεται έφιππη με πέπλο

και ιμάτιο,⁴¹ αλλά και πεζή, δίπλα στα ιερά της ζώα, το άλογο και το σκυλί, φορώντας στεφάνι μυρτιάς και κρατώντας δάδα ή δάδες και στα δύο εικονογραφικά της σχήματα⁴² (εικ. 4-5). Ακόμη, παριστάνεται όρθια με δάδες ή φιάλη στα χέρια, χωρίς τα ιερά της ζώα. Τα ιερά φυτά της ήταν η μυρτιά και το ρόδο.⁴³

Η απουσία ενός ουσιαστικού ονόματος της θεάς, οι ειδήσεις των λιγοστών και μάλιστα δυσερμήνευτων γραμματειακών πηγών, καθώς και η θεοκρασία της, οδήγησαν τους μελετητές σε διαφορετικούς δρόμους και εκτιμήσεις ως προς την ταυτότητα, τις λειτουργίες και την εικονογραφία της.⁴⁴ Σύμφωνα με τη φιλολογική παράδοση ήταν το θεσσαλικό αντίστοιχο της Εκάτης, πάρεδρος του Άδη-Πλούτωνα, κόρη της Φεραίας Δήμητρας (ή της Φεραίας του Αιόλου) και του τοπικού Διός Θαύλιου-Άδμητου. Η Εννοδία ήταν η θεσσαλική θεά της μαγείας, κουροτρόφος και αποτροπαϊκή, η κατεξοχήν θεά των δρόμων, των τριστηράτων, των εισόδων και των προπύλων. Η ύπαρξη έξι εκαταίων στη Θεσσαλία και άλλων δέκα στη Μακεδονία—περιοχές όπου η Εννοδία είχε ισχυρή λατρεία—και παράλληλα η διαπίστωση ότι η λατρεία της Εκάτης απουσιάζει, οδηγούν στην άποψη ότι η Εννοδία θα παριστανόταν τουλάχιστον στις περιοχές αυτές και τρίμορφη ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια.⁴⁵ Όπως απέδειξε η έρευνα, η θεά σχετίστηκε στη λατρεία με το Δία, τον Ποσειδώνα, τη Δήμητρα, τον Απόλλωνα και τις Μοίρες, καθώς και τον Ερμή.⁴⁶ Στις ίδιες τις Φερές βασική ανταγωνίστριά της υπήρξε από πολύ νωρίς η Άρτεμη. Από τη θεοκρασία της τοπικής θεάς Εννοδίας με την πανελλήνια Άρτεμη δημιουργήθηκε η λατρεία της Άρτεμης των Φερών-Άρτεμης Φεραίας-Άρτεμης Εννοδίας-Άρτεμης Τριοδίτιδας, που οι ερευνητές μέχρι πρόσφατα ταύτιζαν με την Εννοδία.⁴⁷ Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα η λατρεία αυτή διαδόθηκε εκτός Φερών στην υπόλοιπη Θεσσαλία πριν από τα κλασικά χρόνια. Σύμφωνα με τις επιγραφές και τις φιλολογικές πηγές λατρευόταν εκτός Θεσσαλίας στον Οπούντα, στη Σικυώνα, στο Άργος, στη Νεμέα, στην Επίδαυρο, στην Αίγυπτο (Κόπτος), στις Συρακούσες και στην αποικία τους Ίσσα, στο ομώνυμο νησί της Αδριατικής,⁴⁸ αλλά και στη Μεσσήνη.⁴⁹ Η Εννοδία αρχικά συσχετίστηκε και στη συνέχεια συγκρητίστηκε με την Εκάτη, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η λατρεία της Ενοδίας Εκάτης, η οποία αναφέρεται μόνο στη γραμματεία.⁵⁰ Αντίθετα, η Εκάτη με την προ-

σωνυμία Ενοδία είναι γνωστή σε διάφορα μέρη του αρχαίου κόσμου.⁵¹ Οι παραπάνω λατρείες, που χρονολογούνται από την υστεροελληνιστική εποχή και μετά, δεν ταυτίζονται με τη θεσσαλική θεά. Η Ενοδία παρέμεινε αυτόνομη από τα γεωμετρικά χρόνια έως και την ύστερη αρχαιότητα με μια αξιοθαύμαστη λατρευ-

τική ζωή διάρκειας τουλάχιστον δεκατριών αιώνων.

Παύλος Χρυσοστόμου

ΙΖ΄ ΕΠΚΑ

Αριστοτέλους 26, 98200 Έδεσσα

e-mail: protocol@izepka.culture.gr

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά* (Αθήνα 1998)· ο ίδιος, Εν(ν)οδία, Ενοδία Εκάτη, Εκάτη Ενοδία, στο: *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λών 17-22 Απριλίου 1990 Β'* (Αθήνα 1994) 339-46· ο ίδιος, Οι θεσσαλομακεδονικές θεότητες των καθαρμών και η μακεδονική γιορτή Ξανδικά, *Μακεδονικά* 23-24 (1993-94) 175-207· ο ίδιος, Νέα στοιχεία λατρείας για τη θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία, στο: *Γ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας», 2-5 Οκτωβρίου 1997, Υπέρεια Γ'* (υπό έκδοση)· ο ίδιος, Νέα Εκαταία από τη Μακεδονία, στο: *Μύρτος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοποπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 243-67.

2. Μ. Β. Hatzopoulos, Thessalie et Macédoine: affinités et convergences, στο: *Θεσσαλία* (ό.π.) 249-54· ο ίδιος, *Macedonian Institutions under the Kings, I-II, A Historical and Epigraphic Study* (Μελετήματα 26, Αθήνα 1996) 478-86.

3. Για βασική προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. U. von Wilamowitz, *Der Glaube der Hellenen I* (Darmstadt 1955) 169-74· Th. Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* (Heidelberg 1960) 77-83· L. Robert, Une déesse à cheval en Macédoine, *Hellenica XI-XII* (1960) 589-95· A. Moustaka, *Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen* (Würzburg 1983) 30-34.

4. Τη συνάδελφο Α. Ιντζεσίλογλου ευχαριστώ θερμά για την παροχή των στοιχείων της επιγραφής [Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά (υπό έκδοση)].

5. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Χαράλαμπο Κριτζά, ο οποίος μου γνωστοποίησε την ύπαρξη της στήλης και μου παραχώρησε το δικαίωμα της δημοσίευσής της.

6. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 51-52 πίν. 6β.

7. *LSJ* 1759, λ. ταρσός-ταρρός, ταρσόω-ταρρόω.

8. Η Άρτεμη Θροοία (<θρόωσκω, βλ. P. Chantraine, *Dictonnaire étymologique de la langue grecque* [Paris 1960-8] 444) μαρτυρείται επιγραφικά στη Λάρισα (Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* [Μελετήματα 19, Αθήνα 1994] 26-40), στο Καλοχώρι

Λάρισας (Α. Τζιαφάλιας, Ανέκδοτες θεσσαλικές επιγραφές, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο Ζ'* [1984] 206 αρ. 62· Hatzopoulos [ό.π.] 30 αρ. 62) και στον Άτραγα (Τζιαφάλιας [ό.π.] 199 αρ. 32· ο ίδιος, Ανέκδοτες επιγραφές από τη θεσσαλική πόλη Άτραγα, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο ΣΤ'* [1984] 196 αρ. 59· Hatzopoulos [ό.π.] 30 αρ. 59). Για τη θεά αυτή, βλ. Hatzopoulos (ό.π.) 30-34. Για την Ορθία ή Ορθωσία θεά και την Άρτεμη Ορθία, βλ. Ν. Δ. Παπαχατζής, 'Μογοστόκοι Ειλείθυιαι' και κουροτρόφοι θεότητες, *ΑΔ* 33 (1978) Α, 16-18· P. G. Themelis, Artemis Ortheia at Messene. The epigraphical and Archaeological Evidence, στο: R. Hägg (εκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence* (Stockholm 1994) 101-22. Για μια αναθηματική στήλη του 3ου αι. π. Χ. στο Δία Ορθωτήρα από τις Φερές, βλ. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Νέες επιγραφικές μαρτυρίες για λατρείες θεοτήτων στην αρχαία πόλη των Φερών, στο: *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 24-25 Νοεμβρίου 2001* (υπό έκδοση).

9. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 187-91.

10. Hatzopoulos (σημ. 8) 25-26.

11. Για την Άρτεμη ως κουροτρόφο και θεά του τοκετού βλ. Διόδωρος, V, 73. *Roscher*, Lexicon I.1, 569, λ. Άρτεμις (Schreiber)· *RE* II, 1 (1895) στ. 1346-47, λ. Άρτεμις (Wernicke) και *RE* XI, 1, 2215-6, λ. Kourotrophos (Prehn)· K. Hoenn, *Artemis, Gestaltwandel einer Göttin* (Zürich 1946) 94-95· E. Simon, *Die Götter der Griechen* (München 1969) 155.

12. Kraus (σημ. 3) 46-48, 59, 86, 163, 169.

13. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 104-05, 109, 111-12.

14. Χρυσοστόμου (ό.π.) 47-48, 110-11.

15. Σχόλιο Τζέτζη στην *Αλεξάνδρα* 1180 του Λυκόφωνα. Σχόλιο 35/36α στις *Φαρμακεύτριες* του Θεόκριτου.

16. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 1199-1200· Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα*, 1180.

17. *IG* IX, 2, 575 –χρονολογείται στο 450-425 π.Χ.

18. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 55, 107-08.

19. *IG IX*, 2, 578.
20. *IG IX*, 2, 577.
21. *IG IX*, 2, 576 (α' μισό 3ου αι. μ.Χ.).
22. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 153-54 εικ. 15α, γ.
23. P. Clement, A Note on the Thessalian Cult of Enodia, *Hesperia* 8 (1939) 200.
24. Χρυσσοστόμου, *Νέα στοιχεία λατρείας* (σημ. 1).
25. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 70-72, 105-06.
26. Χρυσσοστόμου, *Οι θεσσαλομακεδονικές θεότητες* (σημ. 1) 175-207.
27. Ν. Παπαχατζής, Η λαϊκή θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα των ιστορικών χρόνων, *AE* 129 (1990) 19-26.
28. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 250-54' Χρυσσοστόμου, *Οι θεσσαλομακεδονικές θεότητες* (σημ. 1) 175-207.
29. Για την ερμηνεία των γραμματειακών πηγών βλ. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 112-33.
30. Για τη Βριμώ, βλ. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 208-20' ο ίδιος, Η λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία και ειδικότερα στις Φερές, στο: *Υπέρεια Β'* (Αθήνα 1994) 125-49.
31. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 127-33.
32. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 123-25.
33. Kraus (σημ. 3) 80 πίν. 2, 3' Χρυσσοστόμου (ό.π.) 152-53.
34. Wilamowitz (σημ. 3) I, 173' *RE Suppl.* XIX, 2 (1940) 1003 λ. Pherai (E. Kirsten)' Ν. Παπαχατζής, Οι Θεσσαλικές προολυμπιακές θεότητες του Κάτω Κόσμου, *AE* 124 (1985) 53-55.
35. J. S. Clay, The Hekate of the Theogony, *GRBS* 25 (1984) 27-38, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.
36. Για τη σχέση του μύθου της Άλκηστης με τη διάδοση της λατρείας της Εννοδίας στη νότια Ελλάδα, βλ. *RE* (σημ. 34) στ. 1003-04' St. Stephanopoulos, *Umgestaltung des Mythos durch Euripides* (Athen 1980) 50-57.
37. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 28-33.
38. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 48-50.
39. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 25-81.
40. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 85-88.
41. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 145-50.
42. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 151-55.
43. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 183-84.
44. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 91-96.
45. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 169-77' Χρυσσοστόμου, *Νέα Εκαιαία* (σημ. 1) 243-67.
46. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 231-61.
47. Χρυσσοστόμου (ό.π.) 187-207.
48. Χρυσσοστόμου, (ό.π.) 193-200.
49. Π. Θέμελης, Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 153 (1998) 120-21.
50. Σοφοκλής, *Ριζοτόμοι*, απόσπ. 532 (492) Radt' *Ιππόλυτος*, *Έλεγχος* 35-36 (232 μ.Χ.)' Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 227-28.
51. Για την Εννοδία Εκάτη και την Εκάτη Εννοδία, βλ. Χρυσσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά* (σημ. 1) 221-28' Χρυσσοστόμου, *Εν(ν)οδία* (σημ. 1) 339-46 εικ. 1-10.

PAVLOS CHRYSOSTOMOU

The votive stele to Ennodia Koroutarra. A contribution to the study of the Thessalian goddess Ennodia or Pheraia

In recent years new epigraphic evidence has been discovered which provides us with further information about the goddess Ennodia or Pheraea, the archetypal Thessalian deity, who was the object of special devotion in Thessaly and Macedonia and who had her origin in an Aeolian *potnia*. One of these items is the marble votive stele to Ennodia Koroutarra in the Benaki Museum. The stele dates from around the middle of

the 4th c. BC and probably comes from Thessaly. The name and appellation of the goddess are written in dialect. The appellation Koroutarra (the dialect form of Korotarsa), found for the first time in connection with the cult of Ennodia, has its roots in the nouns κόρος and ταρσός-ταρρός (<ταρσώω-ταρρώω). The upright posture and gait of humans is known to depend on the tarsus (the tarsal bones, which extend between the

toes and the ankle), and we are thus dealing with a goddess who helps children to rise to their feet, stand straight and walk. Ennodia Koroutarra is a goddess corresponding to Artemis Throsia, who "brings to safety" or "raises up the offspring". The appellation refers to the goddess's qualities of nurturing, loving and protecting children, which are confirmed by her other appellations *astiki*, *storgiki patroa*, *stathmia*, *alexatida*, as well as *korillos*, which is found in Pherae itself.

The epigraphic evidence available to us shows that Ennodia had many specialised attributes, as both the literary sources and her eleven known appellations make clear. The etymology of her name is illuminating both for tracing the origin of her cult and for understanding her original attributes. The main, primary functions of the goddess are indicated by the location of the shrine where her cult originated. The ancient cradle of her cult was outside the walls, next to the road leading from the

north gate of Pherae to Larisa. Her shrine was founded within the proto-geometric cemetery and on the edge of the northern cemetery of the historical city.

Ennodia was originally a goddess of the Underworld, death and highways, but as early as the 5th c. BC she had become an official, popular deity of the cities of Thessaly, and her powers covered a wide spectrum of human needs. The primeval local goddess had spread beyond Pherae and Thessaly before the classical period. The basic reasons for the dissemination of her cult were the richness of its content, its close connection with life, death, purification, highways, crossroads, gates and entrances, the warmth of its association with women, children and virgins, the convenient geographical location of the centre of her cult, the considerable power of Pherae from archaic times, and the festivals in her great shrine which were famous throughout Greece.